

An unknown emperor in the relief of Shapur I: Tang-e Chogan; Bishapour III

Seyyed Saheb Barzin*
Mohammad Tavakolian**

Abstract

Sassanid reliefs are somehow reflecting events that include part of the beliefs, wars and victory over enemies, family relationships and courtesy, hunting and getting diadem. In the meantime, the reliefs of victory, which created a very positive psychological aspect among the society and the people, have received more attention from the kings. There has been a lot of research on Sassanid reliefs so far and many researchers have *studied various* dimensions of these reliefs. In the meantime, the reliefs of Shapur I, whose victories over the three Roman empires, namely Gordian III, Philip and Valerian, have been *depicted*, will be analyzed and examined. Sassanid Shapur I defeated Gordianus at the Battle of Mesica in 244 B.C. The narrations have informed that this emperor was killed on the battlefield. After this event, Philip paid a heavy annual tribute to the court of the Sassanid king and asked to support him to sit on the throne until the end of the war. About 15 years later, another Roman emperor named Valerian campaigned Iran that *he was also captured by Iranians* in Mesica with 70,000 Roman soldiers. Shapur ordered to sculpt these victories in Darabgird, Bishabour and the Naqsh-e Rostam, symbolically on the heart of the rocks. Scholars, however, have almost no doubt about the attribution of the present people in Shapur's reliefs to the three Roman empires, but it seems that the third Shapur's relief in Tang-e-Chogan reminds *another kind of narrative*. The body of *Gordianus* in two reliefs in Bishabour and the relief of Darabgard, is slightly different from the relief number 3 in Bishabour, which is severely eroded and damaged. Regarding the location of this relief in an unsuitable place and its lower quality with other Shapur reliefs, it seems that it was carved in a hurry. The reason may be the events that took place between 260 and 267. After the capture of Valerian, the Roman court made many efforts to free him but never succeeded. In the same years, Odaenathus, the *Arab Amir of Palmyr*, had been involved with the Iranian army several times and had succeeded in defeating, supported by the Romans. Odaenathus was titled August by the Roman court for his great victories and was publicly called emperor. The growing power of this Palmyrian's Amir caused concerns within the Sassanid court. The vastness of his territory itself indicates

* Associate Professor in Department of History, Faculty of Social Sciences, University of Payam e Noor, Tehran, Iran. (Corresponding Author) amirsambarzin@yahoo.com

**Department of History, Faculty of Human Science, University of Ferdowsi, Mashhad, Iran. mohammadtavakolian666@gmail.com

the power of the Palmyrians during these years. But the sudden and mysterious death of Odaenathus by the hands of his son and wife Zenobia reinforces the conspiracy theory of the Iranian court with Odaenathus's wife and son to eliminate this Arab Amir. According to the body covering and makeup of the person's face depicted under the foot of Shapur's horse in the relief of number 1 of Bishapour and its difference with the reliefs in which Gordianus is depicted, it can be hypothesized that this role is a reflection of the events between 260 and 267. Shapur portrays this relief as a general victory over the Roman emperor and court for their conspiracy and evils and the overthrow and elimination of Odaenathus, who was supported by the Romans. In the present article, we have attempted to analyze and study the reliefs of the victory of Shapur III over the Roman emperors with a descriptive and an analytical method and comparing the reliefs along with the use of numismatics. This analysis along with historical narratives can give the viewer a better view to look at these reliefs.

Keywords:

Sassanid relief, Bishapour, Roman Emperors, Shapour I, Odaenathus, Tang-e Chogan

Bibliography

1. Andrade. N. J. (2013) Syrian identity in the Greco-Roman world. Cambridge University press.
2. Andrade. N. J. (2018) Zenobia: shooting star of Palmyra. Oxford University press.
3. Anßlin.W. (1949). Zu den Kriegen des Sassaniden Schapur I, München, 97.
4. Beusset. W. (1900) Brieger, Johann Friedrich Theodor; Bess, Bernhard (eds.). Beitrage zur Geschichte der Eschotologie.(in German).
5. Beusset. W. (1908) Antichrist. In Hasting James; Selbie, John A.(eds.). Encyclopaedia of religion and Ethics.
6. Brosius. M.(2006). The Persians An Introduction, London.pp. 145.
7. Bryce. T. (2014) Ancient Syria: A three thousands year history. Oxford University press. P. 289.
8. Canepa. M.(2013), "Sassanian Rock Reliefs", in the Oxford Handbook of Ancient Iran, Edited by D. T. Potts, Oxford Univercity Press, pp. 856-877.
9. Carratelli.G. P. (1947). Res Gesta divi saporis, La Parola del Passato, Fascicolo V, Naple, 225.
10. Dinas. B, Winter. E. (2007). Rome and Persia in Late Antiquity *Neighbours and Rivals*, Cambridge Univercity Press, pp. 159.
11. Dobnove. S. (1968) History of the Jews from the Roman Empire to the early medieval period.
12. Dodgeon.M. H; Lio. S. N.C. (2002). The Roman eastern frontier and the Persian wars AD 226-363: A documentary history. Routledge. p. 110.
13. Falk. A. (1996) A Psychoanalytic history of the jews. Associated university press.
14. Gagé. J. (1965). Comment sport a-t-il triomphé de Valérian, Syria 42, Paris, 374-375.
15. Gawlikowski. M. (2005) The city of the dead. In cussini, eleonora (ed). A journey to

- Palmyra: collected Essay to remember Delbert R. Hillers. pp. 44-74.
16. Gherardo Gnoli,(1999). FARR(AH), X^vARĒNAH, Iranica, Originally Published: December 15.
 17. Ghirshman, R. (1962). Iran - Parthes et Sassanides, Paris, 151.
 18. Grabowski.M.(2009), “Wczesno Sassanidz kie Reliefy Skalne Iranu”, stadiamaterialy, Archeologiczne, Tom 14, pp.17-53, Warszawa.
 19. Haerinck. E. (1999), “Une Tradition iranienne Lart des Bes-reliefs Rupestres”, Dossiers d Archeology 243, pp. 54-60.
 20. Hartmann. U. (2001) Das Palmyrenische teilreich. (in German).
 21. Henning. W.B (1939) The great inscription of Šāpūr I. Bulletin of school of oriental Studies, University of London. Cambridge University press on behalf of the school of oriental and African studies. p. 843.
 22. Herrmann. G. (1977). The Iranian Revival, Elsviver, Phadion.
 23. Herzfeld. E.(1941), Iran in the Ancient East, Oxford Univercity Press.
 24. Hinz. W. (1968). Altiransische Funde und Forschungen.
 25. Janson. H. W.(1955), History of Art. 5th edn, Revised and expanded by Anthony F. Janson. London: 157-158.
 26. ker porter. R (1821). Travels in Georgia, Persia Usw, London, 543.
 27. Klijn. A. F. J. (1999) “6 Ezra 15, 28-33 and the historical Events in the Middle of the third century. Styx publications. pp. 95-108.
 28. Macdermot, B, C. (1954), “Roman Emperors in the Sassanian Reliefs”, the Journal of Romans Studies, vol. 44, pp. 76-80.
 29. Neusner. J. (1996) A history of the Jews in Babilonia. II: The early Sasanian period. Studia post-Bablica. p. 10.
 30. Overlaet. B. (2009), “A Roman Empror at Bishapour and Darabgird: Uranus Antoninus and The Black Stone of Emesa”. Iranica Antiqua, vol. XLIV. pp. 461-530.
 31. Paker, A history of the roman world from AD 138 to 337, pp. 173-175.
 32. Potter. D. S. (2010) The transformation of the Empire: 235-337 CE. Blackwell publishing. pp. 153-174.
 33. Potter. D. S. (2014) The Roman empire at bay, AD 180-395.
 34. Ricciardi. R. A.(2003), “ A Reconsideration of the Iconography of the Triumphal Reliefs of Shapur I”, M, A. Thesis, Univercity of Cincinnati.
 35. Rostovtzev. M. (1943). Res Gesta divi saporis and Dura, Beritus 8, pp. 40.
 36. Sarre. F. (1910). Iranische Felsreliefs, Berlin, 79.
 37. Sarter. M. (2005) The Middle East under Rome. Harvard University press.
 38. Schmidt. E. F. (1970), Persopolis III, The Royal Tombs and other monuments, Univercity of Chicago press.
 39. Smith. A. M. (2013) Roman Palmyra: identity, community and state formation. Oxford University press.
 40. Southern. P. (2008) Empress Zenobia: Palmyra’s Rebel Queen.
 41. Sprengling. M (1953) Third century Iran, Sabor Kartir. The oriental institute, University

- of Chicago. p. 108.
42. Sprengling. M. (1940). *AJSL* 57. PP. 372.
43. Stevenson. S. W. (1889) *A Dictionary of Roman coins, Republican and Imperial*.
44. Teixior. J. (2005) *Palmyrain the third century*. In cussini, eleonora (ed). *A journey to Palmyra: collected Essay to remember Delbert R. Hillers*. p. 181.
45. Vanden berghe. (1956). *Archéologie de LIran Ancien*, Leiden 55-56.
46. Wadeson. L. (2014) *Funeraryportrait of a Palmyrian priest*. *Records of the Canterbury Museum*. pp. 49, 54.
47. Wiesehöfer, J. (2001) *Ancient Persia from 550 BC 650 AD*.
- ج. تارنما
48. Ref. <https://www.Politics-history.mozello.com/> Palmirans map
49. Ref: [www.Parthia.com/coins/Attribution correlation chart/Type 85, 88, 89](http://www.Parthia.com/coins/Attribution%20correlation%20chart/Type%2085,%2088,%2089)
50. Ref: <https://www.livius.Org/Odaenathus>
51. Ref: [www.Ancient Romans coins.Com/Imperial coins/the Miliyary crisis/Gordian III, Valerian II, Philippus](http://www.Ancient%20Romans%20coins.Com/Imperial%20coins/the%20Miliyary%20crisis/Gordian%20III,%20Valerian%20II,%20Philippus)

فصل‌نامه علمی پژوهش‌های تاریخی (نوع مقاله: پژوهشی)
معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان
سال پنجاه و ششم، دوره جدید، سال دوازدهم
شماره چهارم (پیاپی ۴۸)، زمستان ۱۳۹۹، صص ۹۴-۷۱
تاریخ وصول: ۱۳۹۹/۱۲/۶، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۳/۵
Doi: [10.22108/JHR.2021.127541.2155](https://doi.org/10.22108/JHR.2021.127541.2155)

یک امپراتور ناشناخته در نقش برجسته شاپور یکم ساسانی: تنگ‌چوگان؛ بیشاپور ۳

سیدصاحب برزین* - محمد توکلیان**

چکیده

پژوهشگرهای خارجی و داخلی تاکنون پژوهش‌های ژرف و بررسی‌های موشکافانه‌ای درباره نقوش برجسته ساسانی انجام داده‌اند. این پژوهش‌ها که به‌طور مداوم از آغاز قرن بیستم میلادی شروع شد و تا عصر حاضر ادامه دارد، به رمزگشایی و روشن شدن حقایق بسیاری از این نقوش، به‌ویژه تعیین هویت افرادی که در آن حضور دارند، منجر شد و تا حدودی، به پیدا شدن قطعه‌های گمشده این پازل سردرگم کمک کرد. متأسفانه به علت فرسایش فراوان و آسیب‌دیدگی شدید این نقوش، تشخیص هویت افرادی که در آن حضور دارند، کمی با دشواری روبه‌روست. هدف این مقاله تعیین هویت فردی است که در سنگ‌نگاره شماره سه بیشاپور، در تنگ‌چوگان کازرون، زیر سُم اسب شاپور به‌اصطلاح لگدمال شده است. بر همین اساس و با مقایسه آن با دیگر نقوش، نظر جمعی پژوهشگرهای این عرصه بر گوردیانوس سوم بودن (Gordyanos III) این فرد است؛ اما جزئیات پوشاک و چهره این فرد، با دیگر نقوشی که در آن امپراتور رومی به تصویر کشیده شده است، کمی متفاوت است. با توجه به هم‌زمانی حمله والریانوس (And the Rianus) و قدرت گرفتن آدیناتوس، امیر پالمیری در بین‌النهرین و سوریه که به رقیبی جدی برای شاپور بدل شد، احتمال می‌دهیم سنگ‌نگاره شماره سه روایتی از بازه زمانی ۲۵۰ تا ۲۶۸ م باشد. در ادامه، تلاش می‌شود با بازنگری در تاریخ تحولات سیاسی ساسانیان و هماهنگ‌سازی و مقایسه آن با نقوش شاپور یکم در بیشاپور و نقش رستم و دارابگرد که در آن امپراتورهای رومی حضور دارند و همچنین با کمک‌گیری از علم سکه‌شناسی، هویت این شخص روشن شود.

واژه‌های کلیدی: نقوش برجسته ساسانی، بیشاپور، امپراتورهای رومی، شاپور یکم، آدیناتوس، تنگ‌چوگان.

* استادیار گروه تاریخ، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران (نویسنده مسئول) amirsambarzin@yahoo.com

** کارشناسی ارشد گروه تاریخ، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه فردوسی، مشهد، ایران mohammadtavakolian666@gmail.com

مقدمه

پوشش و دیگر جزئیات بالاتنه شاپور و اهورامزدا بی‌خبریم؛ اما با قرینه‌سازی آن با دیگر نقوش، برداشت تصویر مشابه‌ای از آن ممکن است. در زیر سُم اسب هُرمزد پیکره اهریمن (؟) لگدمال شده است. این صحنه‌سازی در نقش برجسته اردشیر یکم در نقش‌رستم نیز به تصویر کشیده شده است و با وجود فرسودگی بسیار، تشخیص آن به‌خوبی امکان‌پذیر است. تنها تفاوت آن، فرم قرارگیری صورت است که در نقش‌رستم، تمام پوزه به خاک مالیده شده است؛ یعنی نیم‌رخ به نمایش درآمده است؛ اما در اینجا، چهره به‌طور کامل نمایان است و فرم صورت تمام‌رخ است. در طرف مقابل نیز پیکره‌ای در زیر سُم اسب شاپور به خاک افتاده است که در اینجا نیز، چهره تمام‌رخ رو به سوی بیرون دارد. پیکره سوم که میان شاه و اهورامزدا قرار دارد، امپراتوری رومی را به تصویر کشیده است که دو دست خود را به حالت التماس و در حالتی ناچار و شکست‌خورده نشان می‌دهد.

درباره پیکره‌ای که زیر سُم اسب شاپور قرار دارد، نخستین بار هرتسفلد (Herzfeld, 1941) با بررسی آن و با در نظر گرفتن تمام جوانب، لقب «دشمن انتزاعی شاه» را برای این شخص در نظر گرفت. پس از آن مک‌درموت (Macdermot, 1954: 76-80) با بررسی موشکافانه خود، این پیکره را گوردیانوس سوم نامید که نتایج پژوهش‌های او، به‌طور ویژه راهگشای شناخت بهتر دیگر سنگ‌نگاره‌های ساسانی نیز شد. پس از درموت، تاحدودی تمامی پژوهشگرها و صاحب‌نظرها بر گوردیانوس سوم بودن آن هم‌سخن بودند.

اهمیت مقاله پیش رو در واکاوی و تعیین هویت شخصیتی است که نه با پژوهشی موشکافانه و بلکه براساس نظریه‌ای کلی گوردیانوس سوم نامیده شده است؛ حال آنکه با روشن شدن هویت این فرد، دستیابی

رابرت کریپورتر (Kerporter, 1821: 543)، زاره (79: 1910: Sarre)، گاژه (374: 1965: Gagé) و انسلین (97: 1949: AnBlin) نخستین کسانی بودند که درباره حضور قیصران رومی در نقوش ساسانی مطالبی نگاشتند. نظریه‌های این افراد را اشپرنگلینگ (Herzfeld, : 78) (Sprengling, 1940: 372)، هرتسفلد (Rostovtzev, 1943: 1941) و سپس روستوفتسوف (40) رد کردند. اشپرنگلینگ و پولیزه کاراتالی (Carratelli, 1947: 225) به ترتیب والرین و فیلیپ عرب را شناسایی کردند. پس از این، ادیت پرادا (Edith Porada) و مک‌درموت (Macdermot) نیز به جمع نظریه‌پردازها پیوستند. تلاش این پژوهشگرها باعث شد افراد بعدی به امپراتورهای رومی در نقوش ساسانی، توجه بیشتری کنند.

در همین راستا، موضوع این مقاله درباره نقش برجسته شماره یک شاپور یکم در تنگ‌چوگان کازرون است. این نقش، تصویر شماره یک، که متأسفانه آسیب جدی دیده و فرسودگی تأثیر بسیاری بر روی آن نهاده، در سمت چپ رود شاپور واقع شده و دو صحنه متفاوت را به نمایش گذاشته است: نخست پیروزی بر امپراتورهای رومی و سپس گرفتن حلقه قدرت از هُرمزد. نقش در قابی به ابعاد ده متر طول و پنج متر پهنا حجاری شده است و از لحاظ سبک و عمق کار، از نقوش ضعیف روزگار شاپور به شمار می‌رود. گذر زمان تاحدودی بخش گسترده آن را از بین برده و بخش پایینی نیز به شدت آسیب دیده است. در سمت راست بیننده، شاپور دست خود را برای گرفتن حلقه قدرت، در ادامه در این باره توضیح مبسوط خواهیم داد، به سمت هُرمزد که در سمت چپ ایستاده، دراز کرده است.

متأسفانه به علت آسیب‌دیدگی، از چگونگی

به ابعاد جدیدتری از تاریخ سیاسی منطقه، به‌ویژه در سال‌های پایانی حکومت شاپور یکم، ممکن می‌شود.

شخصیتی غیب

برای داشتن برداشت درستی از سنگ‌نگاره‌های ساسانی، باید آنها را به‌طور موشکافانه‌ای بررسی کرد؛ همچنین تلاش می‌کنیم با مقایسه نقوش و سکه‌های این امپراتورها، به درک بهتری از موضوع برسیم. شاپور در پنج قاب، پیروزی خود بر قیصران روم را به نمایش گذاشته است. مکان این پنج قاب به این شرح است: یکی در داراب، یکی در نقش‌رستم مرودشت و سه تا در تنگ‌چوگان بیشاپور کازرون. پیش از ورود به بحث، باید یادآور شویم به قول هینتس، نگاره‌های ساسانی هرگز گزارشی از یک حقیقت نیست و نمایشی سمبلیک از یک حقیقت است (هینتس، ۱۳۸۵: ۹۶).

ابتدا به سراغ شخصیت گوردیانوس می‌رویم. می‌دانیم پیکر او به روم منتقل شد و در آنجا دفن شد؛ اما از آنجا که این پیروزی باید به بهترین شکل روایت می‌شد، تمام رویدادها درباره جنگ‌های بیست ساله شاپور با رومیان، در برخی از نقوش به‌طور نمادین کنار هم چیده شدند. چهره گوردیانوس در نقوش ساسانی، آن گونه که بر سکه‌های آنها نیز به تصویر کشیده شده است، بدون ریش است؛ زیرا گوردیانوس هنگام نبرد با شاپور تنها نوزده سال داشت؛ البته اندام و فرم صورت این قیصر رومی در نقش برجسته‌ها، با سکه‌های دور دوم حکومت او درخور مقایسه است که کمی فربه‌تر است و صورتی پُرت‌تر دارد. این خود از دقت حجار و طراح در به کار بردن جزئیات نشان دارد (تصاویر شماره ۲ و ۳). حال بگذارید جزئیات چهره و پوشاک گوردیانوس را در چهار نقش برجسته‌ای بررسی کنیم که در آن حضور دارد.

۱. داراب

در نقش داراب، گوردیانوس در قامت امپراتوری واقعی به تصویر کشیده شده است. شنل شاهی که پوشش جدایی‌ناپذیر قیصرها به شمار می‌رفت و چنانکه خواهیم دید، در تمام نقوشی که امپراتورهای رومی در آن حاضرند، این شنل به‌وضوح و در فرمی شاهانه به تصویر کشیده شده است؛ حتی روی سکه‌های این افراد نیز درخور مشاهده است (تصاویر شماره ۴، ۵ و ۶). توجه به جزئیات پوشاک رقیب، به‌نوعی روایت‌کننده توجه ویژه شاپور به شاهانه و واقعی بودن پوشش حریفان خود، برای نشان دادن عظمت و بزرگی آنها بود. گوردیانوس با اندامی تاحدودی درشت، به‌طور دمر زیر سُم اسب شاپور افتاده و جامه چین‌داری پوشیده است که در پوشاک رومیان، یک ویژگی به حساب می‌آید. صورتی نیم‌رخ و تراشیده دارد و به همراه موهایی چین‌خورده با دیهیمی که به پیشانی بسته و گره آن در پشت سر به اهتزاز درآمده است.

۲. تنگ‌چوگان ۱

در این نقش برجسته^۱ که در سمت راست تنگ واقع شده است و از لحاظ تعداد افراد و ابزار و اسب‌ها، از نقوش شلوغ ساسانی به شمار می‌رود، گوردیانوس به سمت چپ دراز کشیده و دست چپش زیر سرش قرار گرفته و صورتش تمام‌رخ به نمایش درآمده است. متأسفانه چهره‌اش بسیار آسیب دیده است و برداشت جزئیات آن ناممکن است؛ اما شنل و جامه رومی که به تن دارد، از امپراتور بودن او خبر می‌دهد. در این نگاره، گوردیانوس درشت‌اندام تصویر شده است.

۳. تنگ‌چوگان ۲

این نقش را که در سمت چپ تنگ قرار گرفته است، می‌توان بهترین نقش ساسانی با حضور قیصران

شخصیت دوم

اما دربارهٔ شخص زانوزده، نظریه‌های متفاوتی وجود دارد. مک‌درموت (Macdermot, 1954: 76-80)، گریشمن (Ghrishman, 1962: 151)، لوکونین (لوکونین، ۱۳۶۵: ۷۳)، هرمان (Herrman, 1977: 152)، ویسهوفر (Wiesehöfer, 2001: 245)، شرانو (شرانو، ۱۳۸۳: ۵۷)، ریکاردی (Riccardi, 2003: 101)، کانپا (Canepa, 2013: 856-77)، گرابوسکی (Grabowski, 2009: 17-53) و موسوی‌حاجی و سرفراز (موسوی‌حاجی، ۱۳۹۶: ۱۹۵ تا ۱۹۷) بر این عقیده‌اند که امکان ندارد او کسی جز فیلیپ عرب باشد. علت آنها نیز هم‌زمانی موضوع با این سه واقعه است: ۱. تاج‌گذاری شاپور در سال ۲۴۲ میلادی؛ ۲. نبرد او با گوردیانوس سوم و شکست و مرگ امپراتور روم؛ ۳. درخواست صلح و خراج فیلیپ عرب از شاپور. نویسندگان نامبرده تأکید می‌کنند قرار گرفتن دو موضوع در یک صحنه، به‌طور حتم نشان‌دهندهٔ آن است که هر دو در فاصلهٔ زمانی بسیار کمی از یکدیگر به وقوع پیوسته‌اند و جالب است که مطالعه‌های تاریخی و باستان‌شناختی نیز بر این حقیقت گواهی می‌دهند؛ چون قتل گوردیانوس سوم و پیشنهاد صلح فیلیپ عرب و تاج‌گذاری شاپور هر سه در یک سال، یعنی ۲۴۴ میلادی، به وقوع پیوسته است و اگر امپراتوری رومی حاضر در صحنه والرین معرفی شود، آنگاه محتوای تاریخی نقش برجسته مفهوم منطقی خود را از دست می‌دهد. آنها اضافه می‌کنند قرار گرفتن پیکر بی‌جان و منکوب دشمن زیر سم اسب شاهنشاه در نقش برجسته‌های ساسانی، علامت کشته‌شدن دشمن بوده و مفهومی برابر پیروزی خدای روشنایی بر تاریکی داشته است؛ بر این اساس، باتوجه به رومی‌بودن جسد، جای تردیدی نیست که پیکره به تنها امپراتوری رومی کشته‌شده در

رومی دانست که در آن جزئیات به‌خوبی حفظ شده‌اند. در اینجا گوردیانوس به‌صورت دَمَر زیر پاهای اسب شاپور بر زمین افتاده و سرش به‌صورت نیم‌رخ نشان داده شده و دست چپش زیر سرش قرار گرفته است. دست راست او نیز در امتداد طول بدنش دراز شده است. چهره‌ای بدون ریش و موهایی نیمه‌کوتاه دارد و جامه‌ای چین‌دار پوشیده و شنل ویژهٔ امپراتوری را به تن کرده است. در این نقش نیز گوردیانوس درشت‌اندام و با صورتی فربه نمایش داده شده است.

۴. تنگ‌چوگان ۳

در این نقش، شخصی که زیر پای اسب شاپور افتاده است، هیچ نشانی از یک امپراتور ندارد؛ به‌علاوه، به سه نقش پیشین مربوط به گوردیانوس نیز هیچ‌گونه شباهتی ندارد. در اینجا، پیکر او به‌طور دَمَر روی دست راست افتاده است و رو به سمت بیرون دارد. بازوی چپ او در طول بدن حالت کشیده دارد و بازوی راست او از آرنج خم شده و زیر سرش نهاده شده است و بر سرش نیم‌تاجی دارد. فرسودگی تاحد چشمگیری به نقش آسیب رسانده است؛ اما هنوز تشخیص برخی از جزئیات شاخص آن امکان‌پذیر است؛ برای مثال شنل ویژهٔ امپراتوری که ویژگی اصلی قیصران رومی‌ست و در همهٔ نقش‌ها، گوردیانوس بر تن کرده، حذف شده است و آن گونه که از نقش برمی‌آید، موهای او بسیار کوتاه یا حتی تراشیده است و مهم‌تر اینکه خط ریش او تشخیص داده می‌شود. آرایشی که از مشخصه‌های اصلی تشخیص گوردیانوس جوان به شمار می‌رفت. روی شانه‌اش نیم‌تنه‌ای طراحی شده است که بیشتر به فرماندهان عالی‌رتبه و سرکنسول‌های رومی شباهت دارد و به نظر می‌رسد از قصد جزئیات را این‌گونه طراحی کرده و به نمایش گذاشته‌اند.

زمان شاپور اول، یعنی گوردیانوس سوم، متعلق است. امپراتوری که برای شاهنشاه ساسانی، غلبه بر او حکم غلبه اهورامزدا بر اهریمن دشمن را داشته است (موسوی حاجی، ۱۳۹۶: ۱۹۵ تا ۱۹۷).

در طرف مقابل، هرتسفلد (Herzfeld, 1941: 83)، اشمیت (Schmidt, 1970: 224)، واندنبرگ (Vanden berghe, 1956: 55-56)، هینتس (Hinz, 1968: 30)، فون‌گال (فون‌گال، ۱۳۷۸: ۱۱۵) و هرینگ (Haerinc, 1999: 54-60) با آوردن استنادهای خود که بیشتر بر ریخت‌شناسی و تجزیه و تحلیل سکه‌های این امپراتور تأکید می‌کنند، او را والرین می‌نامند.

در ادامه، تلاش می‌کنیم با روشی تحلیلی و مقایسه‌ای، هویت این افراد را روشن کنیم. نخست باید توجه کرد به علت نمادین بودن نقوش، تمام جزئیات قرارگیری افراد معنا و مفهوم ویژه‌ای دارند و با روایتی تاریخی همچون شکار، مرگ، اسارت، درخواست صلح، پیروزی و شکست، تکریم خانواده و بزرگان و دیهیم‌ستانی در ارتباط هستند. براساس این فرمول، باتوجه به رویدادهای تاریخی و هم‌زمان‌سازی و هم‌سان‌کردن افرادی که در این رویدادها دخیل بوده و ایفای نقش کرده‌اند، شناسایی آنها در سنگ‌نگاره‌های ساسانی ممکن می‌شود.

پیش از اینکه وارد بحث شویم، باید این نکته را یادآوری کنیم که به صورت الزامی در هر نقشی ترتیب تاریخی رعایت نشده است و این گونه نیست که عده‌ای بیان کرده‌اند با تغییر هویت افراد، مفهوم و ترتیب تاریخی آن از بین می‌رود؛ برای مثال نقش شاپور یکم در نقش‌رستم، فارغ از اینکه کدام‌یک از امپراتورهای حاضر در صحنه والرین یا فیلیپ عرب باشد، از دو رویداد مختلف یکی در سال ۲۴۴م و دیگری ۲۶۰م خبر می‌دهد.^۲ زیرا می‌دانیم والرین و فیلیپ هیچ ربطی به هم نداشته‌اند.

با کشف مهر شاپور که اینک در موزه ملی پاریس نگهداری می‌شود، تاحدودی هویت فردی که شاپور در سنگ‌نگاره‌ها دست او را به علامت اسارت گرفته است، مشخص می‌شود و امروزه می‌دانیم او والرین، امپراتور روم، بوده است؛ پس ممکن نیست نفر زانوزده کسی جز فیلیپ عرب باشد؛ اما سنگ‌نگاره شماره سه بیشاپور از این قاعده مستثنی است. از قضا در این نقش، ترتیب تاریخی به‌خوبی رعایت شده و مفهوم به‌روشنی بیان شده است. در واقع، این نقش رویدادهای سال‌های میان ۲۶۰ تا ۲۶۷م را روایت می‌کند که در آن، دو دشمن خطرناک به مرزهای ایران تاخت‌وتاز کردند. به دیگر سخن، در سال‌های مابین ۲۴۰ تا ۲۶۷م با چهار امپراتور رومی در حال جنگ با ایران مواجه هستیم؛ یعنی گوردیانوس سوم، فیلیپ عرب، والرینوس و ادیناتوس (Adinatus).

ادیناتوس از همه خطرناک‌تر بود و از بین افراد پادشاه، بیشتر از همه شاپور را به دردمس انداخت. او دوبار تیسفون را تا مرز فروپاشی پیش برد که اگر سربازان ساسانی به‌خوبی از آنجا دفاع نمی‌کردند، پایتخت شاهنشاهی نوپای آنها سقوط می‌کرد؛ با این حال، ادیناتوس آن اندازه در بین‌النهرین و سوریه تاخت‌وتاز کرد که برای حکومت نوپای خود از جانب رومیان اعتباری کسب کند.^۳ کافی است به وسعت قلمرو پالمیریان^۴ (تصویر شماره ۱۷) پس از مرگ ادیناتوس نیم‌نگاهی بیندازیم تا متوجه شویم تا چه اندازه موفق شد خود را در جایگاه قدرتی نوظهور به رومی‌ها و ایرانی‌ها اثبات کند. در واقع، همین قدرت امیر عرب بود که باعث شد پس از مرگ او، زنبویا و پسرانش ادعای استقلال و خودمختاری کنند.^۵

متأسفانه سندی قطعی در دست نیست که در آن تصویری از ادیناتوس را نشان داده باشد. هیچ تصویر

تدمر (پالمیر)،^۶ همراه هدایا و پیشکش‌های ارزنده و نامه‌ای از جانب او مبنی بر دوستی با شاپور، به اردوگاه ایرانی‌ها رسید. به گونه‌ای که گفته‌اند شاپور به علت لحن گستاخانه نام‌ها یا سرمست بودن از پیروزی‌های خود، تمامی هدایا را به فرات ریخت و پیغام فرستاد شیخ عرب باید به پای تخت بیاید و به خاک افتد (شیپمان، ۱۳۹۰: ۲۲).

پیتر پاتریسیان (Patrasian)، مورخ قرن ششم میلادی، یادآور می‌شود اُدیناتوس برای مذاکره درباره منافع پالمیری‌ها به شاپور نزدیک شد؛ اما شاپور مخالفت کرد و هدایای ارسالی را به رودخانه ریخت (Southern, 2008: 182). در تأیید این روایت، اسمیت بیان می‌کند شاپور یکم مستعمرات تجاری پالمیر، از جمله مستعمرات آن‌اح (Anah) در سال ۲۵۳ م و دورا اروپوس (Dura-Europos) را در سال ۲۵۶ م نابود کرده بود (Smith, 2013: 177). اُدیناتوس به جبران اهانت شاپور (زرین کوب، ۱۳۸۶: ۲۶)، در راه بازگشت او به سپاهیان ایران حمله کرد و با شکست دادن رسته‌ای از سپاه (Brosius, 2006: 145)، بخشی از غنائم جنگی شاپور را به دست آورد و حتی تنی چند از اعضای حرمسرای او را نیز اسیر کرد. او همچنین در ابتدا با استفاده از غیبت رومی‌ها، به گسترش فرمانروایی خود تصمیم گرفت؛ اما پس از آن ترجیح داد برای تجهیز و پشتیبانی حکومت نوپای خود، با آنها وارد مذاکره شود. جان مالالاس (malalas)، مورخ قرن ششم، ذکر می‌کند شاپور که در حال عقب‌نشینی بود، از رهبری به نام اناتوس در نزدیکی فرات شکست خورد (Klijn, 1999: 6; Ezra 15, 28-33).

اناتوس، از فرماندهان نظامی روم، برای نزدیک شدن و جلب اعتماد امپراتور، با هدف گرفتن انتقام والرین مجوس، به بین‌النهرین حمله کرد و پس از تصرف حران و نصیبین، فرمانداران اسیر را نزد

مشخصی از او کشف نشده است؛ از این رو، درباره ظاهر و چهره او هیچ اطلاعاتی وجود ندارد؛ همچنین تمام مجسمه‌هایی که به او نسبت می‌دهند، فاقد هرگونه کتیبه برای تأیید این امر است (Wadson, 2014: 49-54). اُدیناتوس هیچ سکه‌ای با تصویر خود ضرب نکرد و همه را با نام گالینوس انتشار داد (Young, 2003: 256). این امر کار را برای مقایسه دشوار می‌کند؛ هرچند آنچه در حکم مجسمه از این امیر پالمیری می‌شناسیم، فردی با تاج پالمیری و صورتی با ریش‌های کوتاه را نشان می‌دهند؛ در حالی که به سبک اشراف رومی لباس پوشیده است (تصویر شماره ۱۱).

اُدیناتوس، امپراتوری واقعی

زوسیموس (Zeusimos)، مورخ قرن پنجم، اُدیناتوس را دارای تبار و پیشینه‌ای برجسته معرفی می‌کند (Teixidor, 2005: 195) که فنون نبرد در هر موقعیت آب‌وهوایی را به‌خوبی فرا گرفته بود و از لحاظ شخصیتی، فرمانده‌ای لایق و معتمد سپاهیان به شمار می‌رفت. آن گونه که از منابع برمی‌آید، پس از شکست گوردیانوس از شاپور ساسانی، شورای شهر برای دفاع از پالمیر و منافع این شهر، اُدیناتوس را به فرماندهی قوای نظامی منصوب کرد (Southern, 2008: 44; Hartmann, 2001: 90). از اوایل سال ۲۴۰ م، اُدیناتوس با تقویت سپاه پالمیری و به خدمت گرفتن عشایر بادیه‌نشین، در کنار تجهیز کردن سواره‌نظام سنگین اسلحه، خود را آماده هرگونه تهدید خارجی کرده بود (Hartmann, 2001: 99; Dignas & Winter, 2007: 158).

داستان از جایی شروع شد که شاپور همراه پسرش، هرمز، پس از تاخت‌وتاز در سوریه و کاپادوکیه قصد بازگشت به ایران کرد. در حین مراجعت، فرستاده‌ای از جانب اُدیناتوس، امیر عرب

گالینوس فرستاد؛ سپس از دجله گذشت و رو به سوی تیسفون نهاد و حتی شاپور را نیز به فرار وادار کرد. تیسفون محاصره شد؛ اما با رسیدن نیروهای کمکی، سپاه مهاجم کاری از پیش نبرد. پس از پایان محاصره و با رسیدن اسیران به روم، در سال ۲۶۳ میلادی، گالینوس به پاس جبران شکست‌های پیشین به اناتوس لقب فاتح بزرگ ایرانو امپراتور^۷ و آوگوستوس داد (Southern, 2008: 71). این رویدادها باعث شد^۸ ایرانی‌ها و رومی‌ها برای مدت کوتاهی دست از یکدیگر بردارند (رجبی، ۱۳۸۹: ۳۴). او پس از بازگشت به پالمیر، لقب شاهنشاه شرق (MLK MLKAN DY MDNH) را برای خود برگزید و این‌گونه برای شاپور خط و نشان کشید (Hrtmann, 2001: 149, 176-178; Andrade, 2013: 33).

فارغ از اغراق و زیاده‌گویی مورخان، باید این واقعیت را پذیرفت که پیروزی‌های اُدیناتوس شاپور را به پشت دیوارهای تیسفون پس راند. از این تاریخ تا مرگ امیر عرب، تحرکات نظامی ایرانی‌ها در مناطق فتح‌شده به کمترین حد خود رسید. این در حالی است که سپاه ساسانی تازه‌نفس و مجهز و نیرومند بود و پیش از این، سه امپراتوری با تمام قوای خود، در مقابل شاپور موفق نشده بودند کاری از پیش برند. از این سه امپراتور یکی کشته شده و دیگری خراج‌گذار شده و سومی اسیر شده بود. شکست‌های پیاپی به اعتبار رومی‌ها ضربه سخت و مهلکی وارد کرد و روحیه سپاه آنها را به شدت ضعیف کرد؛ به‌ویژه در آخرین نبرد که بسیاری از شهرهای زیر سلطه خود را به ایرانی‌ها واگذار کرده بودند. حمله اُدیناتوس را باید نقطه عطفی در تاریخ روم به حساب آورد؛ زیرا با حضور او و پیچیدن آوازه فتوحاتش در منطقه، دولت ازپای افتاده روم جان تازه‌ای گرفت و این رویداد کافی بود تا نویسنده‌ای ارمنی، آن را حماسه معجزه‌آسای پالمیر نام

نهد (پاسدر ماجیان، ۱۳۸۵: ۱۱۵). سکه‌ای از گالینوس در دست است که بر پشت آن سرداری را نشان می‌دهد؛ در حالی که دو نفر را اسیر خود کرده است. به احتمال این سردار اُدیناتوس است. این سکه‌ها به احتمال، به مناسبت پیروزی اُدیناتوس بر ایرانی‌ها ضرب شده بود (Stevenson, 1889: 538) (تصویر شماره ۱۲). همچنین تابلویی موزائیک که در پالمیر یافت شده است، مردی را با لباس نظامی پالمیری نشان می‌دهد که سوار بر اسب در حال تیراندازی به دو بیر است؛ در حالی که عقابی بالای سر او در حال پرواز است (تصویر شماره ۱۳). جیالوکا سرا با پژوهش درباره گونه بیر به تصویر کشیده شده، بیان کرد آنها بیرهای ایرانی نواحی هیرکانیا هستند (Andrade, 2018: 139).

بر همین اساس، گاولیکوفسکی (Golovsek) پیشنهاد کرد فرد سوار به احتمال اُدیناتوس است و بیرها به‌طور نمادین به ایران اشاره می‌کنند. او همچنین با اشاره به کتیبه حک شده بر موزائیکی که در بردارنده لقب MRN یا ارباب است و تنها برای اُدیناتوس و پسرش هرودیانوس به کار می‌رفت، نتیجه گرفت شاید بیان‌کننده شخصیت الهی و شاید درخور پرستش آنها در پالمیر باشد (Gawlikowski, 2005: 1300, 1302). همچنین چندین کتیبه مربوط به اواخر سال ۲۵۷ یا اوایل سال ۲۵۸ م نشان می‌دهد اُدیناتوس، لقب لاتین Clarissimus Consularis داشته است که به‌طور معمول، به سناتورهای رومی داده می‌شد که منصب کنسول را به دست می‌آوردند و افتخاری بزرگ به حساب می‌آمد (Sarter, 2005: 512; Southern, 2008: 48).

لیبیانوس (Lebanos)، مورخ قرن چهارم میلادی، در بزرگداشت سردار پالمیری می‌نویسد: «اُدیناتوس که نام او به تنهایی باعث ترسیدن و تزلزل قلب

پیروزی‌های کوچک آدیناتوس را بزرگ جلوه می‌دهند، از دستگاه قدرتمند تشویش اذهان عمومی رومی‌ها در اغراق‌آمیز دانستن این واقعه نشان دارند. نمونه بسیار روشن این پلئیک هوشمندانه، در زمان حمله داریوش به آتن و نبرد ماراتن طرح‌ریزی شد. در آنجا شاهدیم چگونه یونانی‌ها دفاعی نه‌چندان پیروزمندانه را فتحی بزرگ خواندند و در باب رشادت سربازان یونانی، افسانه‌پردازی‌ها کردند. در نگاه نخست، خواننده با خود می‌گوید آخر به این فرافکنی‌ها و بزرگ‌نمایی‌ها چه نیازی بود؛ اما اگر با دیدی سیاسی به ماجرا بنگریم، در کنار قیصر، مجلس سنای بزرگی با سناتورهای سیاس و کارکشته می‌بینیم که به‌طور یقین، توانایی لازم را برای گرفتن تصمیم‌های ضروری و مهم داشتند.

زمانی که نیروی دشمن وارد مرزهای سرزمینی دیگر می‌شد تا اعماق آن پیش می‌رفت و پیروزی‌های بزرگی به دست می‌آورد. آنگاه که تاحدودی همه، حتی رهبران، باور کردند دیگر از دست کسی کاری بر نمی‌آید، پیروزی کوچکی، حتی به دست سربازانی خرد، با تبلیغات گسترده دستگاه حکومتی، قادر بود حس وطن‌پرستی مردم و سپاهیان را دوباره زنده کند؛ سپس با دهان‌به‌دهان‌گشتن این شایعه و رساندن آن به اردوی دشمن، علاوه‌بر چنددسته‌کردن قوای آن، زمزمه حمله‌های نزدیکی را می‌دادند که بر روحیه سربازان که بخش عمده سپاه را دربرمی‌گرفتند، تأثیر فوق‌العاده مخربی می‌گذاشت. تاکتیکی که هنوز هم ارتش‌های دنیا، در حکم عاملی تأثیرگذار، در نبرد از آن استفاده می‌کنند.

تأثیر این واقعت را مؤلف هیستوریا آوگوستا (سی ستمگر ۴-۱۵/۱) تأیید می‌کند: «اگر امیر پالمیر اودانات پس از اسیرشدن والرین، هنگام ضعف قدرت رومیان، حکومت را به دست نگرفته بود، شرق

ایرانیان شد، او در همه جا پیروز بود و شهرها و سرزمین‌های متعلق به ما که به چنگ دشمن افتاده بود را آزاد کرد و دشمنان را وارد نمود تا نجات خود را به جای زور اسلحه، در دعاهای خود قرار دهند» (Dodgeon, 2002: 110). البته مارتین اشپرنگلینگ گزارش‌های مورخان رومی درباره پیروزی‌های امیر پالمیری را ضعیف و گیج‌کننده می‌نامد (Sprenling, 1953: 108) و هنینگ آن را بسیار اغراق‌آمیز (Henning, 1939: 843) می‌داند.

اشپرنگلینگ باور داشت شاپور به اندازه کافی نیرو در اختیار نداشت تا موفق شود در شهرهای رومی که اشغال کرده بود، پادگان نظامی برپا کند؛ از این رو آدیناتوس تنها شهرهای متروکه را تصرف کرد و برای التیام‌بخشیدن به زخم رومی‌ها، به تیسفون لشکر کشید؛ اما مراقب بود مزاحمت چندانی برای شاپور ایجاد نکند (Sprenling, 1953: 109).

جلیلیان می‌آورد: «رومی‌ها که شاپور آنها را در چشم مردم آن روزگار، سخت کوچک و خوار ساخته بود و یک امپراتور آنها را با خود به ایران می‌برد، از آسیب کوچک آدیناتوس به سپاه ایران بسیار خشنود شدند و درباره آن زیاده‌گویی‌ها کردند» (جلیلیان، ۱۳۹۷: ۳۴)؛ این نظریه را پیش‌تر کریستین سن (۱۳۹۰: ۲۶۶) نیز یادآور شده بود.^۹ در مقابل، یعقوب نوستر عقیده دارد رویداد سال ۲۶۰م تاحدودی اغراق‌آمیز است؛ اما آدیناتوس با بازپس‌گیری شهرهایی که پیش‌تر شاپور گرفته بود و همچنین محاصره تیسفون، خود را در حکم تهدیدی جدی و واقعی برای ایرانی‌ها معرفی کرد (Neusner, 1996: 10). برایش نیز با رد نظر هنینگ، بیان می‌کند ماهیت مبارزه‌های آدیناتوس هرچه بود، به احیای تمام مناطق رومی منجر شد که شاپور اول اشغال کرده بود (Bryce, 2014: 289).

به نظر نگارنده‌ها، تمام روایت‌هایی که

از دست می‌رفت؛ اما وی پس از آنکه برای نخستین بار عنوان شاه یافت و سپاهی فراهم آورد، با همسرش زنوبیا، پسر ارشدش به نام هرودوس و پسران کوچک‌ترش، هرینانوس و تیمولائوس، به جنگ ایرانیان شتافت. در آغاز نصیبین، قسمت‌های وسیعی از شرق و سراسر بین‌النهرین را تصرف و آنگاه شاه مغلوب را ناچار به فرار کرد. سرانجام تا تیسفون به تعقیب شاپور و فرزندان او پرداخت. همسران او را به اسارت گرفت و غنایم بسیاری به چنگ آورد» (Dignas, Winter, 2007: 159).

وقایع‌نامهٔ قیصران رومی را که به مسائل گیج‌کننده و جانب‌گرایانه آمیخته است، نباید در حکم یک سند مرجع تاریخی دانست؛ اما پذیرفتن این سخن مؤلف باستانی امکان‌پذیر است که برپاماندن ایالات شرقی روم، به لطف و تلاش اُدیناتوس میسر شده است. از این منیع بی‌می‌بریم پس از اسارت والرین (۲۵۳ تا ۲۶۰ م) به دست شاپور اول، اُدیناتوس در سال ۲۶۰ م سپاهی فراهم آورد و علیه ایرانی‌ها وارد جنگ شد. میان سال‌های ۲۶۲ تا ۲۶۴ م، دور دوم این نبرد را این امیر عرب همراه با واحدهای پالمیری و قوای رومی، به دستور قیصر گالینیوس (۲۶۰ تا ۲۶۸ م)، در بین‌النهرین انجام داد. مشارکت او در سرکوب تجاوزهایی که علیه گالینیوس صورت پذیرفته بود، موجب شد قیصر برای جنگ‌های آینده در شرق، به او قدرت و اختیارات کامل تفویض کند (Southern, 2008: 60).

این اعتماد زمانی به وجود آمد که پس از اسیرشدن والرین، در سپاه رومی‌ها ماکریانوس (And the Rianus, رئیس مباشرت امور سپاه، کار مقام‌ها را از شهر ساموستا اداره می‌کرد. در ابتدا او اقدام‌های خود را به نام و از طرف پسر و جانشین والرین، یعنی قیصر گالینیوس، انجام می‌داد؛ اما پس از مدتی، هر دو پسر خود به نام‌های ماکریانوس و کویتوس را قیصر خواند و

به همراه بخشی از سپاه، با پسرش ماکریانوس رو به غرب نهاد تا دعوی خانوادگی برای احراز مقام قیصری علیه گالینیوس را نیز به کرسی نشاند. این کوشش در تابستان سال ۲۶۱ م، با شکست در پانونین، به پایان رسید. در مشرق هم اودیناتوس در پایان همان سال، کویتوس را که به امسا (حمص) عقب‌نشسته بود، کشت (شسیمان، ۱۳۹۰: ۲۹). در سال ۲۶۲ م، اُدیناتوس موفق شد متصرفاتی که پیش از این در بین‌النهرین نصیب ایرانی‌ها شده بود، دوباره باز ستاند. در درجهٔ نخست، فقدان نصیبین و کرهه برای ساسانیان در حکم شکستی سخت بود؛ علاوه بر آن، نیروهای اُدیناتوس دوبار تا تیسفون (۲۶۲ تا ۲۶۴ م.؟) پیش تاختند و در بین‌النهرین، ویرانی‌های فراوانی به جا گذاشتند؛ اما با این حال موفق شدند پایتخت را که از آن به‌سختی دفاع می‌شد، تسخیر کنند.

هیچ شکی وجود ندارد که روم از برکت این پیش‌تازی امیر پالمیری، موفق شد وضع موجود پیش از جنگ را دوباره برقرار کند. از این پس، اوداناتوس از طرف گالینیوس اختیار مطلق سرزمین‌هایی را به دست آورد که از شاپور گرفته شده بود. قدرت چیرگی او از این نیز فراتر رفت و ایالت‌های شرقی رومی، از ساحل دریای سیاه تا فلسطین را شامل شد. او کاری کرد که وجودش برای قیصر و برای دفاع از مرزهای شرقی روم اجتناب‌ناپذیر باشد. از دیدگاه پالمیری‌اش، از همهٔ علت‌ها، سیاست تجاری و برقراری بلامانع دسترسی به خلیج فارس از اهمیت خاص برخوردار بود. مرگ او در بهار سال ۲۶۷ م (؟)، شاپور را از شر رقیبی سرسخت و قدرتمند رها کرد (Dignas, Winter, 2007: 159).

پایان یک آرزو

حال وقت آن رسیده است به جمع‌بندی کلی از مبحث اخیر برسیم. با توجه به مقایسهٔ جزئیات نقوش

شاپور یکم و امپراتورهای روم و نبود قاعده و قانونی کلی برای به تصویر کشیدن افراد و همچنین زمان‌بندی دقیق، نتیجه می‌گیریم قصد شاپور از نقر این نقوش تنها پوشش دادن تمامی وقایعی است که در یک بازه زمانی بیست و پنج ساله، حدود ۲۴۲ تا ۲۶۷ م، روی داد. در واقع، او تلاش کرد اوج تفوق نظامی شاهی ایرانی را در مقابل امپراتورهای رومی به نسل آینده منتقل کند و جنبه روانی مثبتی ایجاد کند؛ همچنین برای مستندسازی این نقوش، به ایجاد کتیبه‌ای مفصل از لشکرکشی و فتوحات خود دستور داد تا چهره شاهی آرمانی را برای جانشینانش به ارث گذارد. بر این اساس، برای چیدن پازل سنگ‌نگاره شماره سه پیشاپور تلاش می‌کنیم.

در سال ۲۶۰ م شاپور در مسیکه سپاهیان والرین را شکست داد و امپراتور را همراه هفتاد هزار رومی به اسارت گرفت؛ سپس با پیشروی در مرز روم، شهرهای بسیاری را فتح کرد و ضمیمه قلمرو خود کرد؛ اما در راه برگشت، با حمله اَدیناتوس، امیر عرب پالمیر، روبه‌رو شد و شکست خورد و به عقب‌نشینی به پشت مرزهای ایران ناچار شد. تلاش‌های شاپور برای سرکوب و از میان برداشتن امیر عرب بی‌نتیجه مانده بود. او هر روز قدرت بیشتری به دست می‌آورد و شهرهای بسیاری را تسخیر می‌کرد. دوبار تا تیسفون پیشروی کرده بود و اینک تهدیدی جدی در مرزهای ایران به حساب می‌آمد که نبرد با او به پیروزی قاطعی، مانند آنچه بر گوردیانوس و والرین گذشت، منجر نمی‌شد.

این در حالی است که در این هنگام، گالینوس به اَدیناتوس لقب امپراتور داده و او را به فرماندهی سرزمین‌های شرقی گمارده بود و اَدیناتوس وسعت قلمرو خود را به طرز چشمگیری گسترش داده بود. پس رویارویی نظامی با او در عمل بی‌نتیجه به

حساب می‌آمد. از طرفی یکی شدن این دو قدرت، یعنی پالمیریان و رومیان، ممکن بود در درازمدت، برای دولت ساسانی مشکلات فراوانی ایجاد کند. در اواخر سال ۲۶۷ م، اَدیناتوس همراه فرزند یا فرزندخوانده‌اش، هرودیانوس، ترور شد. مرگ مشکوک و پر از ابهام او باعث به وجود آمدن گمان‌ها و شائبه‌های بسیاری شد که همه جناح‌ها را دربرمی‌گرفت. بنا به گفته سینکلوس (syncellus)، اَدیناتوس را در نزدیکی هراکلیا پونتیکا (Heraclea Pontica)، قاتلی کشت که او هم اَدیناتوس نام داشت (Dodgeone & Lieu, 2002: 314-315).

زوسیموس (zosimus) عقیده دارد او را در جشن تولد یکی از دوستانش که در نزدیکی امسا برگزار شده بود، توطئه‌گران ترور کردند. این مورخ هیچ نامی از توطئه‌گران نمی‌برد (Hartmann, 2001: 220). زوناراس (zouaras) این جنایت را به برادرزاده اَدیناتوس نسبت می‌دهد؛ اما به نام قاتل اشاره‌ای نمی‌کند (Potter, 2014: 259, 629). او داستان را از شکارگاه آغاز می‌کند. هنگامی که برادرزاده در شکار شیری که شاه او را دنبال می‌کرد، پیش‌دستی کرد و آن را از پای درآورد. این کار که به‌نوعی توهین به حساب می‌آمد، باعث تهدید و اختطار از جانب شاه شد؛ اما او با نادیده گرفتن تهدیدها، دوبار دیگر نیز آن عمل را تکرار کرد و زمانی که مؤاخذه شد، حتی شاه را تهدید به مرگ کرد و به خاطر آن به زندان افتاد و بنابر درخواست هرودیانوس از پدرش، اَدیناتوس، از زندان آزاد شد؛ اما هنگامی که اَدیناتوس در حال نوشیدن دارو بود، هم او و هم هرودیانوس را به ضربه شمشیر به قتل رساند (Bryce, 2014: 292).

از طرفی، برخی منابع زنوبیا و دربار روم را در این حادثه دخیل می‌دانند. تاریخ آگوستا ادعا می‌کند او را پسرعموی اش مئونیوس (Maeonius) و با هم‌دستی

پالمیری نظریه‌ای بود که سوترن مطرح کرد. او اعتقاد داشت اگر این امکان وجود داشت که قتل اُدیناتوس زمینه را برای بر تخت نشستن یک شاه طرفدار ایرانی‌ها مهیا کند، پس نادیده گرفتن احتمال آن ممکن نیست (Southern, 2018: 79).

البته چند موضوع دیگر در تحریک شاپور برای از میان برداشتن اُدیناتوس تأثیرگذار بود: نخست بازپس‌گیری شهرهای فتح‌شده؛ دوم کوتاه کردن دست ایرانی‌ها از سوریه و بین‌النهرین؛ سوم اعطای لقب‌ها و نام‌هایی که از جانب دربار روم، قدرت بسیاری را در اختیار اُدیناتوس گذاشته بود؛ چهارم برگزیدن لقب شاهنشاه در کنار تاج‌گذاری در انطاکیه سوریه؛ چنانکه آندراد تصریح می‌کند، این موضوعات بیان‌کننده تأکید بر جانشینی پارسیان و سپس سلوکیان بود که پیش‌تر بر سوریه و بین‌النهرین حکم می‌راندند (Andrade, 2018: 333). پنجم وجود سکه‌هایی از هرودیانوس، فرزند و جانشین اُدیناتوس، که تاج یا تیاری اشکانی بر سر دارد (تصویر شماره ۱۰). این تاج در کنار به کار بردن لقب شاهنشاه، ممکن بود ادعایی باشد مبنی بر پادشاهان بر حق و تأکیدی بر جانشینی شاهان اشکانی که در واقع، آنها را رقیب ساسانیان در منطقه معرفی می‌کرد. امری که برای شاپور تهدیدی جدی و انگارگانی به شمار می‌رفت (Potter, 2014: 226; Potter, 2010: 162).

اما نکته‌ای که کمتر به آن توجه شده است، منابع یهودی است. جایی که اُدیناتوس چهره‌ای به‌طور کامل منفی و منفور دارد (Teixidor, 2005: 209). یهودیان بابل و فلسطین او را نفرین کرده‌اند. در نسخه مسیحی آخرالزمان الیاس که به احتمال پس از دستگیری والرین نوشته شده است، اُدیناتوس را شاهی مجسم می‌کند که از شهر خورشید برخاسته است و سرانجام پارسیان او را خواهند کشت (Beusset, 1900: 105-106). نسخه

زنوبیا کشت؛ زیرا هرودیان پسرخوانده اُدیناتوس بود و زنوبیا نمی‌خواست این را بپذیرد که او به جای پسرش وارث تاج و تخت پالمیر شود. یوحناکی انطاکی نیز قتل را حاصل توطئه زنوبیا و گالینوس، امپراتور روم، دانسته است (Dedgeon & Liao, 2002: 70-72). آندراد دخالت زنوبیا در ترور را نمی‌پذیرد؛ اما یکی از علت‌های متوقف‌شدن ضرب سکه‌های گالینوس را در اوایل سال ۲۶۸م در ضراب خانه‌های انطاکیه اورونتس (Antioch on the Orontes)، رفتار تلافی‌جویانه از جانب او، به بهانه قتل همسرش توسط دربار روم ذکر می‌کند (Andrade, 2018: 151).

البته نباید این نکته را فراموش کرد که اُدیناتوس همواره در کانون حمایت و لطف گالینوس بود و رابطه میان این دو، حتی تا واپسین روز از زندگی امیر پالمیری، دوستانه پیش می‌رفت. این حمایت به‌گونه‌ای بود که گالینوس یک مقام بلندپایه رومی را تنها به این علت که از قدرت گرفتن اُدیناتوس در مرزهای ایران ابراز نارضایتی کرده بود، بلافاصله به قتل رساند (Hartmann, 2001: 156; Alföldi, 1939: 176). در همین باره سوترن عقیده دارد ادامه سیاست‌های اُدیناتوس توسط زنوبیا ممکن است دلیلی بر رد ادعای دخالت دربار روم در این حادثه باشد (Southern, 2008: 77).

برایس با مطرح کردن خیانت و توطئه پالمیری‌های ناراضی از سلطنت اُدیناتوس و ایجاد تغییرات در سیستم حکومتی، شهروندان پالمیری را گناهکار می‌داند (Bryce, 2014: 292). آندراد هم پیشنهاد کرد این ترور نتیجه کودتایی بود که افراد مشهور پالمیری با همکاری درباریان شاه انجام دادند. درباریانی که از استقلال اُدیناتوس خشنود نبودند (Andrade, 2018: 146, 152). دخالت عوامل ایرانی در ترور امیر

آخرالزمان یهودی‌الیاس نیز او را در حکم دجال معرفی می‌کند (Beusset, 1908: 580). علت این نفرت را باید در طرفداری و حمایت یهودیان از شاپور دانست. همین موضوع باعث شد امیر پالمیری آنها را به صورت فراوان آزار و اذیت دهد؛ برای مثال در سال ۲۶۲م، اَدیناتوس در تعقیب شاپور شهر یهودی‌نشین نهارده (Nehardea)، در ۴۵ کیلومتری غرب تیسفون را به علت وفاداری به شاپور ویران کرد (Dobnov, 1968: 151).

در مجموع، از میان برداشته شدن ناگهانی اَدیناتوس و پسرش هرودیانوس که بسیار از پدر تأثیر می‌پذیرفت، دست دو رقیب نیرومند را از مرزهای ایران کوتاه می‌کرد و فقدان رهبری کارزماتیک همچون اَدیناتوس، ممکن بود اوضاع را برای رومی‌ها سخت کند؛ زیرا این رویداد توازن قدرت در منطقه را بر هم می‌زد. از آنجا که پس از مرگ اَدیناتوس همسرش، زنوبیا، با اعلام استقلال در امپراتوری پالمیری‌ها با شاپور پیمان دوستی بست و شاپور نیز بلافاصله یگان‌هایی برای یاری‌رساندن به ملکه پالمیری در مقابل رومیان گسیل کرد، احتمال دخالت ایرانی‌ها در مرگ امیر پالمیری قوت بیشتری می‌گیرد. البته شاه کهنسال در آخرین سال زندگی شاهد شکست سپاه ایرانی بود که به یاری زنوبیا، ملکه پالمیر، فرستاده بود. اورلین، امپراتور روم، که با انهدام دولت پالمیر نزدیک مرزهای این دولت، جلوی پیشروی سواران ایرانی را گرفت، به پاس این موفقیت به دریافت لقب پارتیکوس ماکسیموس (Parthicus Maximus) نائل شد؛ ولی با وجود این، به مرزهای غربی ایران خللی وارد نشد (لوکونین، ۱۳۶۵: ۹۸).

مرگ اَدیناتوس، در حکم دشمنی خطرناک و سیاست‌مداری کارگشته، برای ساسانیان کافی بود و نابودی امپراتوری پالمیری‌ها دیگر برای دربار ایران اهمیت چندانی نداشت؛ به ویژه اینکه به علت مرگ

شاپور و مشکلات داخلی، اوضاع ساسانیان نیز چندان مساعد نبود. روم در جایگاه رقیبی همیشگی باقی می‌ماند و برای پایان‌دادن به قدرت پالمیری، دیگر نیازی به دخالت ایران احساس نمی‌شد؛ هرچند در ظاهر باید به زنوبیا نشان می‌داد از سلطنت او و فرزندش، ابالاتوس (Vaballathus)، حمایت می‌کند. بر این اساس، نگارنده‌ها معتقدند سنگ‌نگاره شماره ۳، رویدادهای سال‌های ۲۶۰ تا ۲۶۷م را بررسی می‌کند؛ به این ترتیب، شخصی که جلوی اسب شاپور زانو زده است و تقاضای عفو می‌کند، امپراتور اسیرشده رومی، یعنی والرین، است. شخص دیگری که در زیر پای شاپور افتاده است، امیر نگون‌بخت پالمیری، یعنی اَدیناتوس، است که با توجه به تمام تلاش‌هایی که کرد، موفق نشد برای والرین و اسیران رومی راه نجاتی بیابد. مکان قرارگیری و کیفیت بد این نگاره، خود علتی است بر اندک‌بودن زمان برای انتخاب مکان مناسبی که برای درامان‌ماندن از گزند باد و باران، دارای جنس سنگ و موقعیت جغرافیایی عالی باشد. این در حالی است که شاپور نمی‌خواست افتخار این پیروزی بزرگ و از میان برداشته شدن رقیب قدرتمندش را جاودانه نکند؛ پس دستور داد آخرین نقش برجسته دوره خود را بر ورودی تنگ‌چوگان در کازرون حک کنند؛ هرچند موفق نشد در این باره، مطلبی به کتیبه‌اش در کعبه زرتشت اضافه کند.

همچنین حضور هرمزد در حال اهدای حلقه قدرت و پیروزی و پیکره اهریمن لگدکوب‌شده، خود علتی بر فاتح‌بودن شاه ساسانی است. این را اضافه کنیم که حضور هرمزد و دادن حلقه قدرت، دست‌کم در این نقش، هیچ ربطی به تاج‌گذاری شاپور ندارد و تنها نمادی از پیروزی او بر اشخاص یادشده است. این موضوع به فره کیانی^{۱۱} و اعطای آن از جانب هرمزد به شاه برگزیده و تأییدشده او مربوط می‌شود

اما شاپور با زیرکی، به معادل‌سازی دست زده و پای الهه رومی، یونانی نیکه،^{۱۴} را به نقش باز کرده است. این الهه در حال دادن حلقه پیروزی به شاپور است (تصاویر شماره ۱۶ و ۱۷).

ناگفته نماند الهه نیکه همواره برای یونانی‌ها و سپس رومی‌ها نمادی از پیروزی شکوهمند بر حریف بوده است؛ برای مثال یونانی‌ها تندیس مرمرین نیکه ساموتراس را برای نیکه و به افتخار نبرد دریایی ساخته بودند تا یاد این پیروزی ارزشمند را همواره زنده نگه دارند (Janson, 1955: 157-58). البته وارد شدن به این بحث مجالی دیگر می‌طلبد و فقط به همین بسنده می‌کنیم که هرمزد نماد پیروزی (فره کیانی) را برای شکست دادن والرین و از میان برداشتن آدیناتوس به شاپور اهدا می‌کند.

حضور هرمزد و اهریمن ویژگی خاصی به نقش داده است. برای نخستین بار این حضور را در نقش اردشیر بابکان در نقش‌رستم مشاهده می‌کنیم که به‌طور اتفاقی آنجا نیز اردوان برابر با اهریمن انگاشته شده است. موضوعی انگارگانی که شاه اشکانی را بیگانه و حکومتش را باطل و تأیید نشده هرمزد می‌دانست. این نظریه را در نقش شماره سه بیشاپور، شاپور یکم نیز تکرار و یادآوری کرده است که ممکن است بازگوکننده ادعای باطل آدیناتوس در برگزیدن یا به زبانی بهتر، غصب لقب شاهنشاه و احیاکننده حکومت اشکانیان باشد. فضای معنوی سنگ‌نگاره این حس را تداعی می‌کند که شاید شاپور همان پارسی است که در پیش‌گویی‌های یهودیان، از او با نام نابودکننده آدیناتوس یاد شده است.

نتیجه

شاید این ادعا درست باشد که سال‌های حکومت شاپور یکم بر ایران را پرمخاطره‌ترین و حساس‌ترین

که نمایش آن برای عموم، جنبه مشروعیت دینی و سیاسی داشت. فره کیانی موجب بزرگی، جلال، عظمت و ابهت ایران و حفظ تمامیت ارضی آن بود که تعبیر آن به شکوه سلطنت و نیرومندی و جلال شاهان امکان‌پذیر است.

فره کیانی نیرویی بود نادیده و بسیار کارآمد که هرمزد به کیان یا شاهان، وابسته یا پیوسته می‌کرد تا آنها در مقاصد نیک خود کامیاب شوند. این نیروی اهورایی در برابر خطرها و بدخواهی‌ها نگاهبان شاهان بود و پیروزی و کامیابی را برای آنها تأمین می‌کرد (رضی، ۱۳۴۶: ۹۶۸ تا ۹۷۳). اگر به هر علتی این نیروی اهورایی از حمایت شاه دست می‌کشید و به اصطلاح او را ترک می‌کرد، دوران بزرگی و شکوه آن شاه نیز به پایان می‌رسید. به همین علت شاهان ساسانی، به‌ویژه شاپور، با به تصویر کشیدن هرمزد و گرفتن حلقه قدرت که نمادی از پیروزی بزرگ بر دشمنی اهریمنی بود، به مخاطبان خود که عوام و خواص را شامل می‌شد،^{۱۲} تأکید می‌کردند با رعایت کردن اصول شاهانه، فره کیانی را همواره با خود داشته باشند و از حمایت آن برخوردار شوند.^{۱۳} همین فره کیانی است که در سراسر شاهنامه از آن به نیکی یاد شده است و در اوستا، افراد بسیاری برای به دست آوردن آن تلاش کرده و بسیاری در رسیدن به آن ناکام مانده بودند (دوستخواه، ۱۳۵۵: ۲۹۰ تا ۳۱۱).

برای نماد پیروزی دانستن حضور هرمزد، از دو نقش برجسته شاپور کمک می‌گیریم: نقوش شماره یک و دو در تنگ‌چوگان بیشاپور که از شلوغ‌ترین سنگ‌نگاره‌های ساسانی به حساب می‌آیند. اگر به خوبی دقت کنیم، موضوع این دو نقش به‌طور دقیق پیروزی بزرگ شاپور بر امپراتورهای روم است که با تمام جزئیات و افرادشان به تصور کشیده شده‌اند. در اینجا به علت شلوغی نقش، از هرمزد خبری نیست؛

برهه‌های شاهنشاهی ساسانی بدانیم. او در مقام بسط‌دهنده و تثبیت‌کننده حکومت، باید با دو امپراتور بزرگ رومی طی بیست سال روبه‌رو می‌شد. شاپور اول در مقابل تجربه کم دولت ساسانی با رومی‌هایی که در اوج قدرت خود بودند و در حدود سه قرن که با شاهنشاهی اشکانی کشاکش و همزیستی داشتند، در مواجهه با ایرانی‌ها تجربه‌های خوبی کسب کرده بودند، وظیفه سنگین و خطیری داشت.

شاپور پس از شکست دادن والریان، با قدرت نوپایی از پالمیر روبه‌رو شد که آدیناتوس، امیر عرب، آن را اداره می‌کرد. رومی‌ها از این امیر پالمیری حمایت می‌کردند و وقتی او موفق به بازپس‌گیری شهرهایی شد که شاپور در بین‌النهرین و سوریه فتح کرده بود، از رومی‌ها لقب امپراتور و آوگوستوس گرفت؛ به گونه‌ای قدرت خود را افزایش داد که وجودش برای نهبانی از مرزهای شرقی روم ضروری به حساب می‌آمد. آدیناتوس دوبار تا تیسفون پیش تاخت و برای شاپور و سپاه ایرانی در دسر فراوانی به وجود آورد. این در حالی بود که شاپور بنابر علت‌هایی نمی‌خواست در رویارویی مستقیمی این حریف قدرتمند را از پیش رو بردارد.

اما در سال ۲۶۷م به ناگه ورق برگشت و آودیناتوس و فرزندش، هرودیانوس، به شکل مرموزی کشته شدند. شواهد نشان می‌دهند این واقعه ممکن است توطئه‌ای از جانب دربار ایران بوده باشد که با همکاری ملکه زنوبیا، همسر آودیناتوس، صورت پذیرفت؛ چون ملکه چندان با سیاست‌های او موافق نبود. پس از مرگ امیر عرب، زنوبیا و پسرانش ادعای خودمختاری و بنیان‌گذاری امپراتوری پالمیریان را کردند که در این زمان از شاخ آفریقا تا بین‌النهرین را شامل می‌شد.

این حرکت با واکنش تند رومی‌ها روبه‌رو شد و

آنها سپاهی را برای سرکوب پالمیریان گسیل کردند. با درخواست کمک زنوبیا، شاپور سپاهی را به یاری فرستاد که در نبرد با رومی‌ها کاری از پیش نبرد. سرانجام زنوبیا اسیر شد و به روم برده شد تا خیال شکل‌گیری قدرت سوم در منطقه، در عمل در نطفه خفه شود.

باتوجه به این تحولات سیاسی، شاپور تصمیم گرفت پیروزی‌های خود بر رومی‌ها را جاودانه کند؛ از همین رو به نقر سنگ‌نگاره‌هایی، با موضوع برتری بر امپراتورهای رومی، در داراب و تنگ‌چوگان و نقش‌رستم دستور داد. باتوجه به مقایسه نقوش و نوع پوشش و آرایشی که به‌ویژه امپراتورهای رومی دارند، نقش برجسته شماره ۳ تنگ‌چوگان با هیچ‌یک از تصاویر گوردیانوس هم‌خوانی ندارد؛ همچنین چنانکه پیش‌تر آورده شد، شاپور علت‌های بسیاری برای از میان برداشتن این امیر پالمیری داشت. پس به نظر نگارنده‌ها، این شخص که همراه والرین اسیر و ملتمس به تصویر کشیده شده است، ممکن نیست کسی جز آودیناتوس، امیر قدرتمند عرب، باشد که برای شاپور در دسر و زحمت‌های فراوانی ایجاد کرد.

بر این اساس، بخش‌کردن نقوش شاپور یکم و امپراتورهای روم به دو دوره مختلف امکان‌پذیر است: ۱. حوادث سال‌های ۲۴۲م، کشته‌شدن گوردیانوس و فرمانبری و خراج‌گذاری فیلیپ؛ ۲. حوادث سال‌های ۲۶۰ تا ۲۶۷م، اسیرشدن والرین و کشته‌شدن آودیناتوس امیر عرب. شاید این پرسش مطرح شود که آودیناتوس در سطحی نبوده است که در نقوش شاپور به تصویر کشیده شود؛ اما اگر به نقوش جنگاوری و پیروزی‌های شاهان آینده نگاهی بیندازیم، خواهیم دید این امیر عرب باتوجه به قدرت و درجه‌ای که داشته، به راحتی قادر بوده است طرف موضوع قرار گیرد؛ به گونه‌ای که شاپور برای از میان برداشتن او به

خود افتخار کند.

۸. همچنین فرای می‌افزاید: در کتیبه بزرگ شاپور، اسامی شهرهایی که گشوده شده بودند، ذکر شده است؛ اما همه آنها مگر در مدتی کوتاه در دست او باقی نماندند. کمتر رومی‌ها و بیشتر اودینات، پادشاه پالمیر بود که به دسته‌های سپاه ایران حمله می‌کرد و آنها را به عقب‌نشینی وادار کرده بود. تاریخ رویدادهای سال بعدی مبهم است؛ زیرا میزان پیروزی‌های پادشاه پالمیر بر شاپور دانسته نیست، می‌توان گفت شاپور بر پیروزی‌های پیشین خود و همچنین نظارت بر بناهای سد در خوزستان و تزئین تختگاه خود در بیشاپور، به کمک اسرایی که از روم آورده بود، می‌باید (فرای، ۱۳۸۹: ۲۲۶ و ۲۲۷).

۹. برای دیدن چند نمونه از این نظریه‌ها نک: (فیلیپ حتی فیلیپ؛ چارلز الکساندر رابینسن؛ Scriptores Historiae Augustae; paker ۱۰. (Tyranri triginta 15. 1-4).

۱۱. برای معنا و مفهوم واژه فر نک: Gherardo; Gnoli, FARR(AH), 1999) سودآور، ۱۳۸۳).

۱۲. نقر این نقوش بر سر راه‌های باستانی و مسیرهای اصلی، از ارائه آن برای عموم نشان دارد.

۱۳. در این باره رجوع شود به: (شهبازی، ۱۳۹۰: ۷۵ تا ۸۳).

۱۴. نیکه ایزد بانوی پیروزی رومی‌ها (victoire) که با دو بال خود شتابان به سمت فرد پیروز پرواز می‌کند و تاجی را که در دست دارد، به او می‌بخشد. هنرمندان او را به صورت زن بالدار نشان داده‌اند که نماد و تجسم پیروزی است و تاجی را حمل می‌کند و در جریان کارهای خود از ایزدها و پهلوان‌ها حمایت می‌کند (اسمیت، ۱۳۸۷: ۱۶۶).

پی‌نوشت

۱. برای اطلاع بیشتر درباره برخی از جزئیات این نقوش نک: (گریشمن، ۱۳۷۹: ۷۶ تا ۱۰۷؛ Overlaet, B. 2009: 461-530).

۲. برای این موضوع نک به: (نصرالله‌زاده، ۱۳۹۳: ۱۳۵ تا ۱۶۳).

۳. بودند امپراتورهای رومی که با یک پیروزی، کم‌اهمیت‌تر از فتوحات اُدیناتوس، در مقابل اشکانیان و ساسانیان به لقب فاتح پارت دست یافتند.

۴. حوزه اختیارات اُدیناتوس از ساحل پونتیک در شمال تا فلسطین در جنوب بود. این مناطق شامل استان‌های رومی سوریه، فنیقیه، عربستان، فلسطین، مناطق شرق آناتولی و به دنبال مبارزات سال ۲۶۲ م اوسروئن و بین‌النهرین می‌شد (Dignas & Winter, 2007: 160; Falk, 1996: 333).

۵. در واقع، مراحل جداسازی شمال آفریقا و فلسطین و سوریه از سال‌ها پیش از این آغاز شده بود. در این باره لوکونین می‌آورد: سال ۲۳۸ آتش شورش بزرگی در آفریقا شعله‌ور شد، از سال ۲۵۸ تا ۲۶۳ گالیه در عمل از روم جدا شد. پس از چندی پالمیر، سوریه، آسیای صغیر و حتی مصر از امپراتوری روم جدا شد (لوکونین، ۱۳۶۵: ۹۵).

۶. تدمر یا پالمیر شهری کهنسال و کاروانی در شمال شرقی دمشق و شرق حمص در سوریه امروزی بود (سعیدی، ۱۳۸۵: ۷۰/۱۴ تا ۷۰/۴؛ باسورث، ۱۳۸۰: ۶/۷۴۷ تا ۷/۷۴۹؛ سالم عبدالعزیز، ۱۳۸۳: ۱۳۶ تا ۱۵۳).

۷. درباره موفقیت‌های اذینه بی‌شک تاریخ‌نویسان گرافه‌گویی بسیار کرده‌اند؛ اما به هر حال او چندین سال بر سوریه و قسمت‌های عمده ایالت‌های رومی آسیای قدامی تسلط داشت و گالینوس به او لقب امپراتور داد (کریستین سن، ۱۳۹۰: ۲۶۶).

پیوست

شکل ۱: سنگ‌نگاره شماره ۳ شاپور در تنگ چوگان بیشاپور (عکس: نگارنده‌ها).

شکل ۲ و ۳: سکه‌های گوردیانوس سوم.

Ref: www.AncientRomanscoins.Com/Imperialcoins/theMiliarycrisis/GordianIII

شکل ۴ و ۵: از راست به ترتیب: ۱. گوردیانوس سوم؛ ۲. فیلیپ عرب؛ ۳. والرین.

Ref: www.Ancient Romans coins.Com/Imperial coins/the Military crisis/Gordian III, Valerian II, Philippus

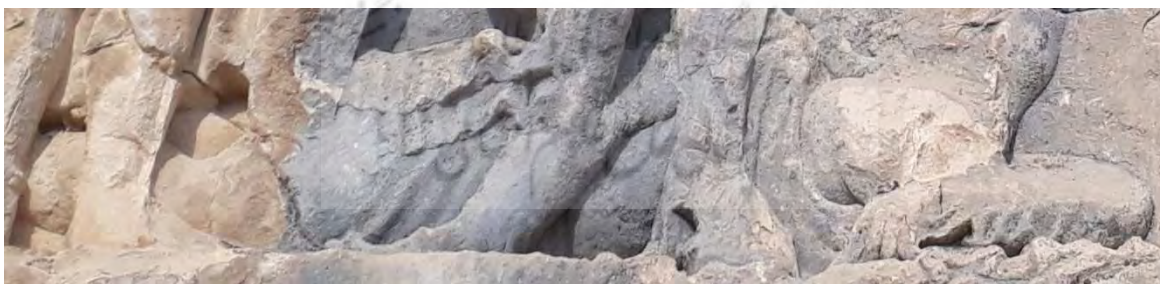
شکل ۷: نقش برجسته داراب: شاپور و سه امپراتور رومی (اقبال آشتیانی، ۱۳۸۸: ۲۸۶).

شکل ۸: نقش برجسته شماره ۱ شاپور در تنگ چوگان (عکس از نگارنده‌ها).

شکل ۹: نقش برجسته شماره ۲ در بیشاپور (عکس: نگارنده‌ها).

شکل ۱۰: مقایسه چهار نقش از گوردیانوس در داراب و تنگ‌چوگان (عکس: نگارنده‌ها).

شکل ۱۱: سردیس منتسب به اَدیناتوس که اینک در موزه Ny Carlsberg Glyptotek نگهداری می‌شود.

Ref: <https://www.livius.Org/Odaenathus>

شکل ۱۲: سکه متعلق به اَدیناتوس که روی آن تصویر گالینوس و پشت آن به احتمال امیر پالمیری را نشان می‌دهد.

Ref: www.AncientRomanscoins.Com/Imperialcoins/theMiliarycrisis/Gallienus

شکل ۱۳: موزائیکی که به احتمال به آدیناتوس سوار بر اسب مربوط است.
(Andrade, 2018:139)

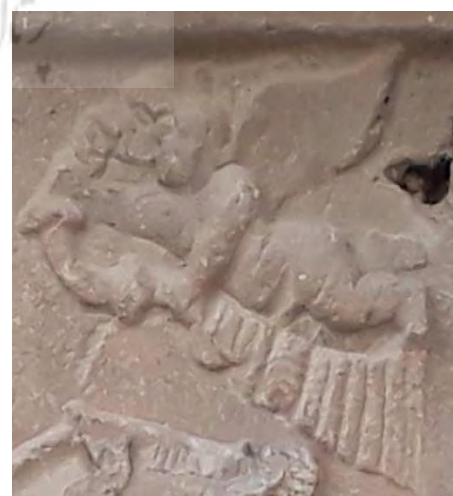
شکل ۱۴: بالا سمت راست هرودیانوس فرزند آدیناتوس که تاج اشکانی بر سر دارد و مقایسه شده است با سه سکه از خسرو دوم، بلاش پنجم و اردوان چهارم اشکانی.

Ref: [www.Parthia.com/coins/Attribution correlation chart/Type 85, 88, 89](http://www.Parthia.com/coins/Attribution%20correlation%20chart/Type%2085,%2088,%2089)

شکل ۱۵: وسعت قلمرو اودیناتوس و جانشینانش.

Ref. https://www.Politics-history.mozello.com/Palmyrans_Empire

شکل ۱۶ و ۱۷: الهه نیکه (پیروزی) در نقوش شماره ۲۱ و ۲۰ شاپور در تنگ‌چوگان. (عکس: نگارنده‌ها)

کتابنامه

الف. منابع فارسی

۱. اقبال آشتیانی، عباس، (۱۳۸۸)، تاریخ ایران از مادها تا انقراض ساسانی، تهران: دبیر.
۲. اسمیت، ژوئل، (۱۳۸۷)، فرهنگ اساطیر ایران و روم، ترجمه شهلا برادران خسروشاهی، تهران: فرهنگ معاصر.
۳. باسورث، ک. ا، (۱۳۸۰)، تدمر، ترجمه محمدرضا پورجعفری، دانشنامه اسلام زیر نظر غلامعلی حدادعادل، تهران: بنیاد دایره‌المعارف اسلامی.
۴. جلیلیان، شهرام، (۱۳۹۷)، تاریخ تحولات سیاسی ساسانیان، تهران: سمت.
۵. حتی، فیلیپ خوری، (۱۳۸۲)، شرق نزدیک در تاریخ، ترجمه قمر آریان (زرین کوب)، تهران: علمی و فرهنگی.
۶. دوستخواه، جلیل، (۱۳۵۵)، اوستانامه مینوی آیین زرتشت، تهران: مروارید.
۷. رایینسن، چارلز الکساندر، (۱۳۷۰)، تاریخ باستان از دوران پیش از تاریخ تا مرگ یوستیانوس، ترجمه اسماعیل دولتشاهی، تهران: انقلاب اسلامی.
۸. رجیبی، پرویز، (۱۳۸۹)، هزاره‌های گمشده، ج ۴، تهران: پازینه.
۹. رضی، هاشم، (۱۳۴۶)، فرهنگ نام‌های اوستا، تهران: فروهر.
۱۰. زرین کوب، عبدالحسین و روزبه زرین کوب، (۱۳۸۶)، تاریخ ایران باستان (تاریخ سیاسی ساسانیان)، تهران: سمت.
۱۱. سالم، عبدالعزیز، (۱۳۸۳)، تاریخ عرب قبل از اسلام، ترجمه باقر صدری‌نیا، تهران: علمی و فرهنگی.
۱۲. سعیدی، عباس، (۱۳۸۵)، تدمر، دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، زیر نظر کاظم موسوس بجنوردی، تهران: مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی.
۱۳. سودآور، ابوالعلاء، (۱۳۸۳)، فره ایزدی در آیین پادشاهی ایران، هوستون: میرک.
۱۴. شراتو، امبرتو، (۱۳۸۳)، هنر پارسی و ساسانی، ترجمه یعقوب آژند، تهران: مولی.
۱۵. شهبازی، علیرضا شاپور، (۱۳۹۰)، جستاری درباره یک نماد هخامنشی، ترجمه شهرام جلیلیان، تهران: شیرازه.
۱۶. شیپمان، کلاوس، (۱۳۹۰)، مبانی تاریخ ساسانیان، ترجمه کیکاووس جهانگیری، تهران: فرزانه روز.
۱۷. فرای، ریچارد نلسون، (۱۳۸۹)، تاریخ ایران کمبریج، ج ۳ از سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانیان، ترجمه حسن انوشه، تهران: امیرکبیر.
۱۸. فردوسی، ابوالقاسم، (۱۳۵۴)، شاهنامه، تصحیح و ویرایش محمد رضانی، تهران: ناشر: کلاله خاور.
۱۹. کریستین سن، آرتور، (۱۳۹۰)، ایران در زمان ساسانیان، ترجمه رشید یاسمی، تهران: بهزاد.
۲۰. گال، هوبرتوس فون، (۱۳۷۸)، جنگ سواران در هنر ایرانی و هنر متأثر از هنر ایرانی در دوره پارت و ساسانی، ترجمه فرامرز نجد سمیعی، ج ۱، تهران: نسیم دانش.
۲۱. گریشمن، رومن، (۱۳۷۹)، بیشاپور، ترجمه اصغر کریمی، ج ۱، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
۲۲. لوکونین، ولادیمیر گریگوریوویچ، (۱۳۶۵)، تمدن ایران ساسانی، ترجمه عنایت‌الله رضا، تهران: علمی فرهنگی.
۲۳. موسوی حاجی، سیدرسول و علی اکبر سرفراز، (۱۳۹۶)، نقش برجسته‌های ساسانی، تهران: سمت.

triomphé de Valérian, Syria 42, Paris, 374-375.

40. Gawlikowski, M, (2005), The city of the dead. In cussini, eleonora (ed). A journey to Palmyra: collected Essay to remember Delbert R. Hillers. pp. 44-74.

41. Gherardo, Gnoli, (1999), FARR(AH), X^vARĒNAH, Iranica, Originally Published: December 15.

42. Ghirshman, R, (1962), Iran - Parthes et Sassanides, Paris, 151.

43. Grabowski, M, (2009), "Wczesno Sassanidz kie Reliefy Skalne Iranu", stadiamaterialy, Archeologiczne, Tom 14, pp.17-53, Warszawa.

44. Haerinck, E, (1999), "Une Tradition iranienne Lart des Bes-reliefs Rupestres", Dossiers d Archeology 243, pp. 54-60.

45. Hartmann, U, (2001), Das Palmyrenische teilreich. (in German).

46. Henning, W.B, (1939), The great inscription of Šāpūr I. Bulletin of school of oriental Studies, University of London. Cambridge University press on behalf of the school of oriental and African studies. p. 843.

47. Herrmann, G, (1977), The Iranian Revival, Elsvier, Phadion.

48. Herzfeld, E, (1941), Iran in the Ancient East, Oxford Univercity Press.

49. Hinz, W, (1968), Altiransische Funde und Forschungen.

50. Janson, H. W, (1955), History of Art. 5th edn, Revised and expanded by Anthony F. Janson. London: 157-158.

51. ker porter, R, (1821), Travels in Georgia, Persia Usw, Londen, 543.

52. Klijn, A. F. J, (1999), "6 Ezra 15, 28-33 and the historical Events in the Middle of the third century. Styx publications. pp. 95-108.

53. Macdermot, B, C, (1954), "Roman Emperors in the Sassanian Reliefs", the Journal of Romans Studies, vol. 44, pp. 76-80.

54. Neusner, J, (1996), A history of the Jews in Babilonia. II: The early Sasanian period. Studia post-Bablica. p. 10.

55. Overlaet, B, (2009), "A Roman Empror at Bishapour and Darabgird: Uranus Antoninus and The Black Stone of Emesa". Iranica Antiqua, vol. XLIV. pp. 461-530.

56. Paker, A history of the roman world from AD 138 to 337, pp. 173-175.

57. Potter, D. S, (2010), The transformation of the Empire: 235-337 CE. Blackwell publishing. pp. 153-174.

۲۴. نصرالله‌زاده، سیروس، (۱۳۹۳)، رویارویی ایران و روم در عصر ساسانی براساس کتیبه شاپور بر کعبه زرتشت، فصلنامه علمی پژوهشی زبان‌پژوهی دانشگاه الزهراء، س ۶، ش ۱۳، ص ۱۳۵ تا ۱۶۳.

۲۵. هینتس، والتر، (۱۳۸۵)، یافته‌های تازه از ایران باستان، ترجمه پرویز رجبی، ج ۱، تهران: ققنوس.

ب. لاتین

26. Andrade, N. J, (2013), Syrian identity in the Greco-Roman world. Cambridge University press.

27. Andrade, N. J, (2018), Zenobia: shooting star of Palmyra. Oxford University press.

28. Anßlin.W, (1949), Zu den Kriegen des Sassaniden Schapur I, München, 97.

29. Beusset, W, (1900), Brieger, Johann Friedrich Theodor; Bess, Bernhard (eds.). Beitrage zur Geschichte der Eschotologie.(in German).

30. Beusset, W, (1908), Antichrist. In Hasting James; Selbie, John A.(eds.). Encyclopaedia of religion and Ethics.

31. Brosius, M, (2006), The Persians An Introduction, London.pp. 145.

32. Bryce, T, (2014), Ancient Syria: A three thousands year history. Oxford University press. P. 289.

33. Canepa, M, (2013), "Sassanian Rock Reliefs", in the Oxford Handbook of Ancient Iran, Edited by D. T. Potts, Oxford Univercity Press, pp. 856-877.

34. Carratelli.G. P, (1947), Res Gesta divi saporis, La Parola del Passato, Fascicolo V, Naple, 225.

35. Dignas, B, Winter. E, (2007), Rome and Persia in Late Antiquity *Neighbours and Rivals*, Cambridge Univercity Press, pp. 159.

36. Dobnove, S, (1968), History of the Jews from the Roman Empire to the early medieval period.

37. Dodgeon.M, H; Lieo, S. N.C, (2002), The Roman eastern frontier and the Persian wars AD 226-363: A documentary history. Routledge. p. 110.

38. Falk, A, (1996), A Psychoanalytic history of the jews. Associated university press.

39. Gagé, J, (1965), Comment sport a-t-il

58. -----, (2014), The Roman empire at bay, AD 180-395.

59. Ricciardi, R. A, (2003), “ A Reconsideration of the Iconography of the Triumphal Reliefs of Shapur I”, M. A. Thesis, University of Cincinnati.

60. Rostovtzev, M, (1943), Res Gesta divi saporis and Dura, Beritus 8, pp. 40.

61. Sarre, F, (1910), Iranische Felsreliefs, Berlin, 79.

62. Sarter, M, (2005), The Middle East under Rome. Harvard University press.

63. Schmidt, E. F, (1970), Perspepolis III, The Royal Tombs and other monuments, University of Chicago press.

64. Smith, A. M, (2013), Roman Palmyra: identity, community and state formation. Oxford University press.

65. Southern, P, (2008), Empress Zenobia: Palmyra's Rebel Queen.

66. Sprengling, M, (1953), Third century Iran, Sabor Kartir. The oriental institute, University of Chicago. p. 108.

67. Sprengling, M, (1940), AJSL 57. PP. 372.

68. Stevenson, S. W, (1889), A Dictionary of Roman coins, Republican and Imperial.

69. Teixior, J, (2005), Palmyra in the third century. In Cusani, Eleonora (ed). A journey to Palmyra: collected Essay to remember Delbert R. Hillers. p. 181.

70. Vanden berghe, (1956), Archéologie de L'Iran Ancien, Leiden 55-56.

71. Wadson, L, (2014), Funerary portrait of a Palmyrian priest. Records of the Canterbury Museum. pp. 49, 54.

72. Wieshöfer, J, (2001), Ancient Persia from 550 BC 650 AD.

ج. تارنما

73. Ref. [https://www.Politics-history.mozello.com/Palmyrans map](https://www.Politics-history.mozello.com/Palmyrans%20map) .

74. Ref: [www.Parthia.com /coins/ Attribution correlation chart/Type 85, 88, 89](http://www.Parthia.com/coins/Attribution%20correlation%20chart/Type%2085,%2088,%2089) .

75. Ref: [https://www.livius.Org/Odaenathus Gherardo Gnoli, FARR\(AH\)](https://www.livius.Org/Odaenathus%20Gherardo%20Gnoli,FARR(AH)).

76. Ref: [www.Ancient Romans coins. Com/ Imperial coins/the Miliyary crisis/Gordian III, Valerian II, Philippus](http://www.AncientRomanscoins.Com/Imperial%20coins/the%20Miliyary%20crisis/Gordian%20III,Valerian%20II,Philippus).